

KØBENHAVNS MUSEUM, 2018

Dronningens Tværgade, m.fl.

KBM4163

Sankt Annæ Vester Kvarter, Garnisons Sogn, Sokkelund
Herred, Københavns Kommune

Slots- og Kulturstyrelsens j.nr.: 16/05537

Sted- og sb.-nr.: 020306-687

Niels H. Andreasen

KØBENHAVNS MUSEUM
MUSEUM OF COPENHAGEN

Københavns Museum
Stormgade 20
1555 København V
Telefon: +45 33 21 07 72
E-mail: museum@kff.kk.dk

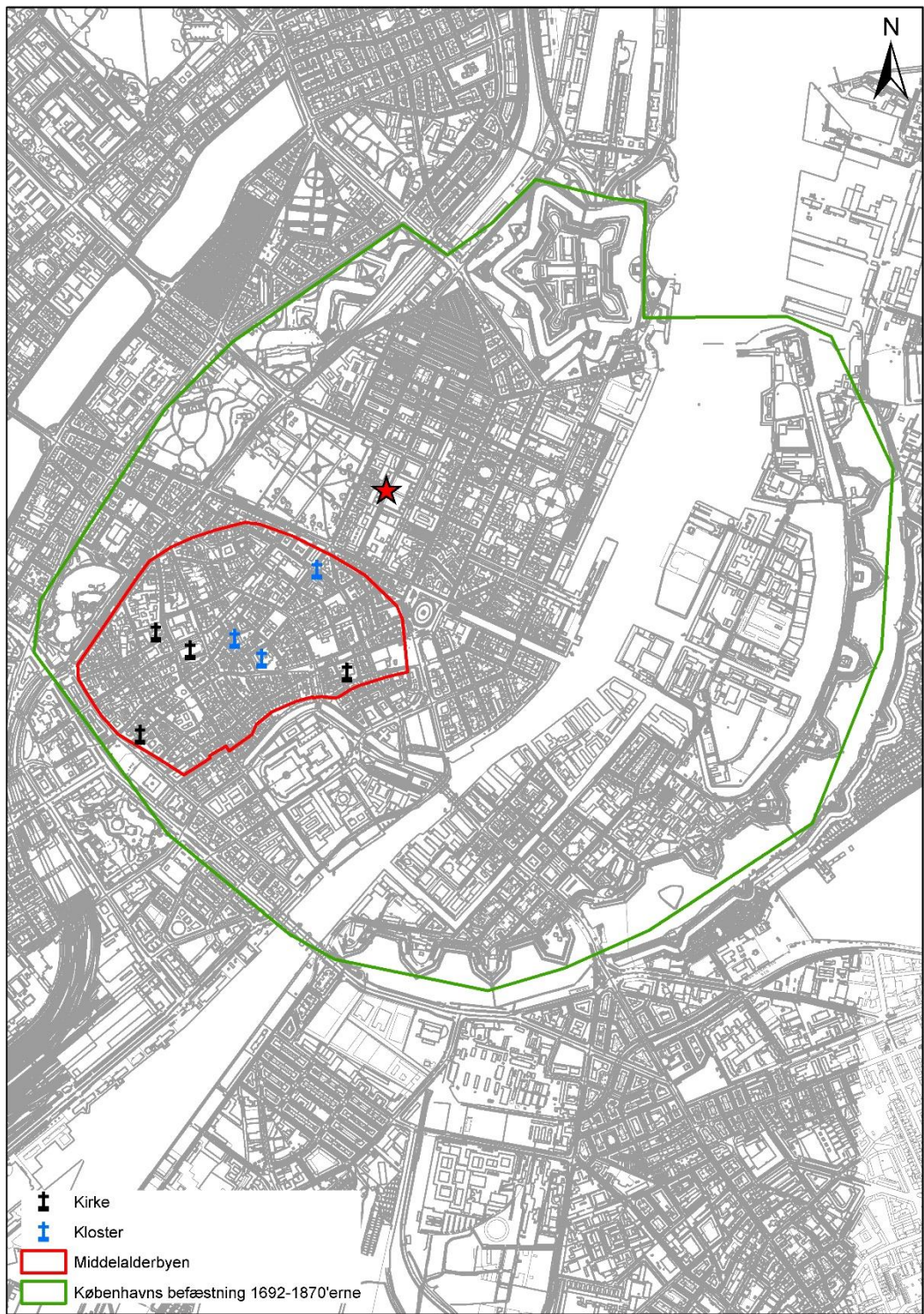
Københavns Museums hjemmeside: www.copenhagen.dk

© Københavns Museum 2018

Forsideillustration: Sølvgades Kaserne og "Materialhuset for de Kongelige Haver" i 1880'erne. København før og nu – og aldrig, bd. 10.

Indholdsfortegnelse

1	Abstract	5
2	Undersøgelsens forhistorie	6
3	Administrative data og udgravningsdata	8
3.1	Administrative data	8
3.2	Udgravningsdata	8
4	Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold	10
4.1	Kulturhistorisk baggrund.....	10
4.2	Topografi, terræn og undergrund	13
5	Centrale problemstillinger.....	14
6	Udgravningsmetode	15
6.1	Arkæologisk udgravningsmetode	15
6.2	Målesystem	15
6.3	Fundindsamling og -håndtering.....	15
6.4	Prøvestrategi og metoder	15
6.5	Digital registrering og lagring.....	15
7	Undersøgelsens resultater	16
7.1	Kontekster.....	16
8	Diskuterende sammenfatning	21
9	Fremtidigt arbejde	22
10	Litteraturliste	23
11	Kontekstliste	24
12	Fotoliste	25
13	Oversigtsplan.....	26

Figur 1. Kortudsnit over København med markering af undersøgelsesområdet ved Dronningens Tværgade (rød stjerne).

1 Abstract

I forbindelse med etablering af køl og fjernvarme i Adelgade, Dr. Tværgade, Kronprinsessegade, Kongens Have og Georg Brandes Plads (Øster Voldgade) førtes der arkæologisk overvågning med opgravningerne. I Adelgade og i Kronprinsessegade fandtes to trævandrør. Ved indlægning af fjernvarme til Kongens Have undersøgtes en sektion af fundamentet til gitterværket fra 1802-04 langs Kronprinsessegade. En teglstensmur og et teglgulv fra en historisk kendt bygning i det nordlige, nu sløjfede hjørne af Kongens Have blev dokumenteret ved krydset på Georg Brandes Plads. I den sydlige del af pladsen fremkom desuden spor efter to generationer af pikstensbelægninger.

Arkæologiske perioder: Enevælde (1661-1848)

Anlæg og fund: Trævandrør, fundament til gitterværk, bygningsfundament, teglstensgulv, pikstensbelægning.

Nøgleord: Kongens Have, vandforsyning, vej/sti-belægning

2 Undersøgelsens forhistorie

I forbindelse med ledningsarbejder skulle HOFOR opgrave i gaden ved Adelgade 9-41, Dronningens Tværgade 43-61, Kronprinsessegade 36-38 samt i Kongens Have. Senere blev det klart, at en opgravning på den syd- og østlige del af Georg Brandes Plads nord for Kongens Have ligeledes hørte til dette projekt.

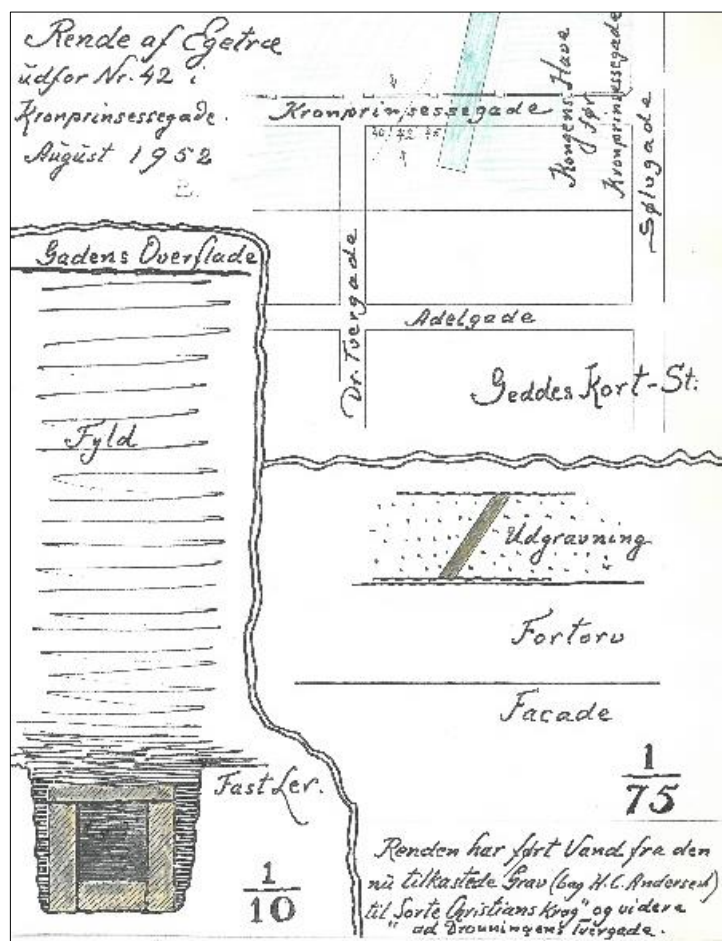
En arkæologisk udvidet forundersøgelse (overvågning) blev iværksat, da jordarbejdet forventedes at kunne nå ned i kulturlag fra 15-1800-tallet og dermed bidrage med informationer om bebyggelsehistorien i området i historisk tid.

Der er tidligere foretaget en lang række arkæologiske observationer i området Adelgade, Dronningens Tværgade og Kronprinsessegade:

KBM-nr.	Lokalitet	År	Sb.nr.	Beskrivelse
Uden nr.	Kronprinsessegade	1952	Uden nr.	Rektangulær vandrende af egetræ, nedgravet i moræneleret, 1,60 m under gaden.
Uden nr.	Dronningens Tværgade 40	1956	Uden nr.	På byggeplads i karréen fandtes fundament af gule tegl på kampesten.
Uden nr.	Dronningens Tværgade	1970	Uden nr.	Under anlægsarbejde i en baggård i gaden blev opsamlet adskillige skår fra en uglaseret ovn fra 1600-1650.
892	Sølvgade 40	1992	Uden nr.	Brønd fundet i gården til Sølvgade Kaserne.
1371	Kongens Have	1995	020306-131	Fund af en stensat rende med sider af granitkvadre og bund af bl.a. små kampesten. Potteskår fra 1600-tallet kan understøtte en tolkning af anlægget som rester af en vandledning fra Sortedams Sø til Chr. IV's fiskedamme.
3258	Hjørnet af Dronningens Tværgade og Kronprinsessegade	2005		Toppen af trævandrer i gaden. Røret har fungeret som hovedvandledning til Kronprinsessegade indtil 1850'erne.
3114	Helsingørgade	2006	020306-322	Rester af Sukkerfabrikken fra 1872, en bygningsrest på kampestensfundament, formodentlig fra 1600-tallet samt en sekvens af Vejen mod Helsingør, der blev anlagt i middelalderen og var i brug indtil 1650-erne.
	Sølvgade Skole	2009	020306-466	Fundament fra minimum tre bygninger samt ni gruber. Datering: 1500-1900 med hovedvægt på 1600-1700-tallet.
3810	Borgergade ved Parkeringshus	2010	020306-444	Teglstensmure, pigstensbelægning, træpæle og en kampesten med rest af teglsten på.
3988	Statens Museum for Kunst	2013	020306-539	Der blev påtruffet jordlag, der kan relateres til befæstningen, der blev anlagt i 1600-tallet.
3999	Borgergade 9-11	2013	020306-526	Fundamenter, gulve, brolægninger, humane knogler samt en trævandledning. 213 indsamlede genstande dateres fra 1500-tallet til 1900-tallet.
4011	Sølvgade 34-40	2013	020306-563	Genstande, som kan dateres til 1700-tallet med enkelte fund fra 1800-tallets første halvdel. Desuden blev fundamenter fra tidligere bebyggelse registreret.
3974	Adelgade 12	2014	020306-550	Flere faser af den nedlagte Helsingørgade. I udgravningen fremkom voldgraven rundt om Skt. Klara bastion; del af en mulig fiskedam eller en vandrende til vandmølle drift samt levn af de gamle huse, som har ligget langs vejen fra 1600-

				tallet og frem til 2. verdenskrig, inklusive en kommunal badeanstalt anlagt i begyndelsen af 1900-tallet I de lange, smalle baggårde blev der bl.a. fundet trækar, som muligvis har været anvendt til brændevinsbrygning og mange nedgravninger med aske og stenkul fra produktionen. Desuden vandledning af udhulede træstammer.
4043	Adelgade 12	2014	020306-322	Fundamenter samt kulturlag fra 17-1800-tals bebyggelse.
4073	Adelgade 11-16	2015	020306-602	Trævandrør samt kompakt lerlag, som muligvis kan sættes i forbindelse med Sankt Klara Bastion anlagt under Christian IV.

Table 1. Tidligere arkæologiske observationer og fund i området.

Figur 2. Rektangulær rende af egetræ, observeret i Kronprinsessegade i 1952.

3 Administrative data og udgravningsdata

3.1 Administrative data

10.6.2016	Museet modtager ledningsplaner for fjernvarmeprojektet.
27.6.2016	Museet anbefaler HOFOR arkæologisk overvågning.
08.7.2016	HOFOR sender supplerende oplysninger om projektet til museet.
25.7.2016	Der indsendes budget til Slots- og Kulturstyrelsen. Godkendelsen af budgettet modtages samme dag.
19.8.2016	Budgettet godkendes af projektlederne for både HOFOR fjernvarme og køl. HOFOR udmelder en opstart i oktober.

Efter projektstart blev det klart, at opgravning ved Georg Brandes Plads og Øster Voldgade hørte under projektet. Da der i Adelgade og Dronningens Tværgade kunne konstateres væsentlige forstyrrelser i en stor del af tracéet, var det muligt at indeholde opgravningen på Georg Brandes Plads inden for det oprindelige budget.

Bygherre på projektet var HOFOR, der ligeledes, som bygherre, bekostede undersøgelsen jf. Museumslovens § 26 stk. 2, 1. pkt. om arkæologiske undersøgelser i forbindelse med bygge- og anlægsarbejder.

Al relevant dokumentation vedrørende KBM4163 Dronningens Tværgade, m.fl. opbevares på Københavns Museum. Digital dokumentation, inklusiv fotos, Intrasis-database, e-mails, m.v. er arkiveret på museets servere samt kommunens journaliseringsprogram eDoc under administrativsag 2017-0013902.

Beretningen findes som papirkopi i museets arkiv samt i digital form på Københavns Kommunes server. En digital kopi af beretningen sendes til bygherre og vil desuden blive gjort offentlig tilgængelig på museets hjemmeside (<https://cphmuseum.kk.dk>) samt på Slots- og Kulturstyrelsens nationale, online register "Fund og Fortidsminder" (<http://www.kulturarv.dk/fundogfortidsminder/>).

3.2 Udgravningsdata

Den arkæologiske overvågning blev foretaget af Niels H. Andreasen (udgravningsleder), som også har skrevet beretningen. Udgravningsansvarlig var Rikke Simonsen.

KBM-nr. og internt journalnr.	KBM4163, int.sagsnr.3511
Amt	København
Herred	Sokkelund
Kommune	København
Kvarter	Sankt Annæ Vester
Sogn	Garnisons
Periode for feltarbejde	18.11.2016 – 7.2.2017
Arkæologer	Niels H. Andreasen (udgravningsleder)
Areal (m2) samt % af område	Ca. 720 m2
Volume (m3) samt % af område	-
Koordinatsystem	DKTM 3
Højdesystem	DVR 90
X-koordinater	1173988-1173966 og 1173522-1173672
Y-koordinater	652060-652111 og 652348-652412
Meter over havet	4,2-4,6 m (Adelgade og Dr. Tværgade) og 7,6 m (Georg Brandes Plads)
Bygherre	HOFOR fjernvarme
Hovedentreprenør	NCC

Tabel 2. Administrative data og udgravningsdata.

4 Kulturhistorisk baggrund og områdets naturforhold

4.1 Kulturhistorisk baggrund

Adelgade, Dronningens Tværgade og Kronprinsessegade

Det er først omkring 1500-tallet, at området uden for det middelalderlige København, mellem de middelalderlige volde og det som senere skulle blive til Kuppet, blev bebygget. Indtil da lå det hen som mark- og engarealer, med små haveparceller og enkelte småhuse. Indtil Kuppet's opførelse blev påbegyndt, blev kreaturer ført ind og ud af byen ad Østerport og drevet langs Helsingørsvejen ud til Fælleden, omtrent hvor Fælledparken i dag ligger.

Adelgade og Dronningens Tværgade blev anlagt omkring 1650 som en del af bydelen Ny-København efter nedlæggelsen af Østervold i 1647. Området var kendetegnet ved lange, lige gader vinkelrette på hverandre.

I 1676 overførtes hele Ny-København, eller "Sankt Annæ kvarter", som det nu hed fra den udenbys til den indrebys jordebog og blev dermed en del af byen. Området omkring Helsingørgade gik fra at huse bedsteborgernes landsteder til at blive et decideret bykvarter med alt det, der hørte med til en sådan betegnelse - bl.a. en mere broget beboerskare. Gaderne i det nye kvarter fik imidlertid navne efter Adelen, Borgere, Konger, Klerke, Dronninger, Prinser og Prinsesser. Kvarteret blev bebygget i en blanding af boder, huse, gårde og købmandsgårde eller brændevinsgårde. Alene i Adelgade lå der i 1728 ikke færre end 17 af slagsen.

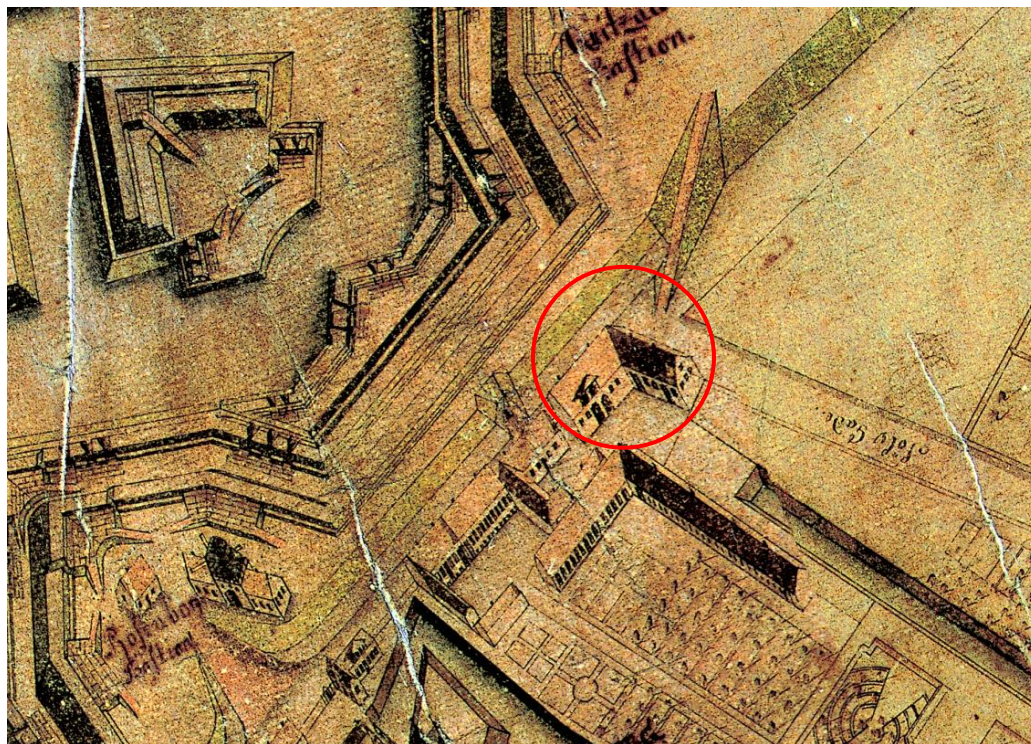
Herregade skulle oprindeligt have været anlagt langs med Kongens Have, parallelt med Adelgade. Dette projekt blev dog i første omgang ikke udført. I stedet kom de små private haver bag Adelgade til at danne fronten mod Kongens Have, som mod disse var afsluttet med kanaler og køkkenhaver. Efter at København i 1795 blev hærgnet af den anden store brand i samme århundrede, blev det dog besluttet at nye pladser og bredere gader skulle anlægges som brandbælter, og derved forhindre lignende brande i at brede sig. En sådan forandring af den indre bys struktur ville medføre at mange byggegrunde gik tabt. Byen manglede penge til at kompensere de mange grundejere, som måtte opgive jord til gadeudvidelsen. Christian 7. forærede derfor et stykke af Kongens Have til byggegrunde og udstykkede arealet langs vejen for bebyggelse i 1799. Indtægterne fra salget af disse byggegrunde skulle bruges til kompensationen. Kronprinsessegade blev åbnet for færdsel i 1804.

Georg Brandes Plads / Øster Voldgade

Øster Voldgade ligger i forlængelse af Nørre Voldgade og Vester Voldgade omkring Indre By. De startede alle deres liv som smalle gader bag den befæstning, der omgav byen indtil 1860'erne. Øster Voldgade lå således bag Østervold, der blev bygget i 1650'erne til erstatning for den gamle vold af samme navn, der omtrent lå hvor Gothersgade nu ligger. Omlægningen gjorde det muligt at inddrage et nyt stort område kaldet Ny-København i den befæstede by.

I begyndelsen af 1606 købte Christian IV (1577-1648) en større mængde privathaver udenfor Københavns volde og lod dem sammenlægges til det der senere blev kendt under navnet Kongens Have. Af tidligere aktiviteter på havens nuværende grund kan nævnes

den kongelige frugthave og driverierne (Fig. 3 og 6), der lå til Sølvgade og den senere Georg Brandes Plads inden det blev nedrevet i 1910 og stykket blev indlemmet i haven.

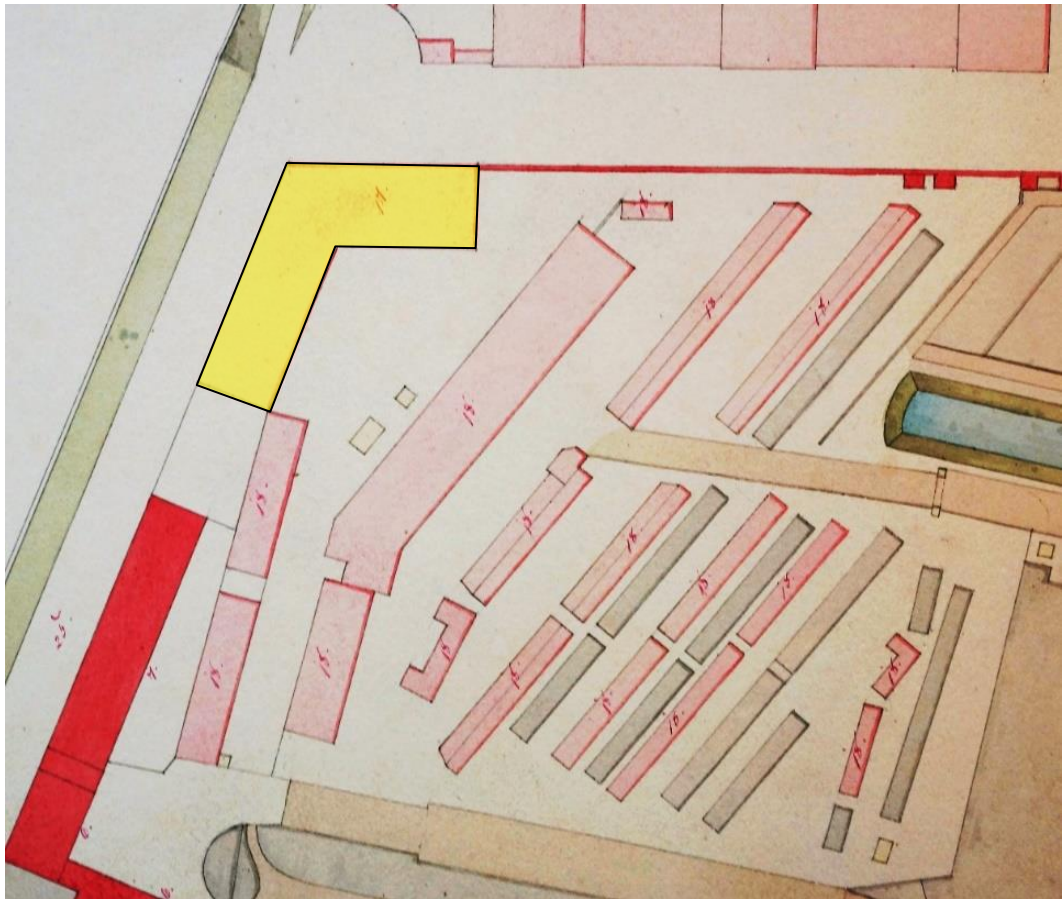
Figur 3. Hjørnebygningen på Geddes eleverede kort fra 1761 (markeret med rød cirkel). Bygningen fremstår ret dominerende i området, men kun få år senere opføres det barokke Sølvgade Kaserne overfor på det andet hjørne af Sølvgade.

Figur 4. Blik mod sydvest. Hjørnebygningen ses centralt i billedet. Man fornemmer ret tydeligt, hvordan voldgaden er mindre end Sølvgade, men der er dog blevet plads til fortov mellem bygningerne og den stenbelagte gade. Illustration af Christian Bayer udført i 1870'erne.

Figur 5. Området efter nedrivning af Østervold. Hjørnebygningen set mod syd med Rosenborg i baggrunden til højre. Til venstre i billedet ses den flotte port til Sølvgade Kaserne opført 1765-71. Illustration af J.L. Ridter 1898.

Figur 6. Bygningstegning "Forskellige til Rosenborg Slot henhørende bygninger" fra anden halvdel af 1800-tallet. Hjørnebygningen markeret med gul farve blev påtruffet under den aktuelle forundersøgelse. De mange bygninger udgør de kongelige driverier, der lå til Sølvgade inden de blevet revet ned i 1910, hvorefter stykket blev indlemmet i haven. Rosenbergske Mappe nr. 26. Rigsarkivet. Ukendt år.

Figur 7. Dronningeporten som indgang til Kongens Have fra Georg Brandes Plads. Postkort fra ca. 1930.¹

4.2 Topografi, terræn og undergrund

Området øst for Kongens Have var formentlig et fugtigt engområde forud for dets ibrugtagen. I forbindelse med anlæggelsen af Ny-København og senere Frederiksstaden blev det byggemodnet ved dumpning af renovation og byggeaffald. Der er formentlig terrænreguleret ved etableringen af Kongens Have i 1600-tallet og senere igen i forbindelse med etableringen af Kronprinsessegade i begyndelsen af 1800-tallet

Tidligere geotekniske borer har dokumenteret glacialt moræneler omkring kote 2.4 - 2.8, mens en nedpumpningsboring længere mod syd stødte på moræneler omkring kote 2.0.² Dog fandtes der ved indeværende undersøgelse gul, leret undergrund allerede ved kote 3.73, hvilket svarer til ca. 1.65m under moderne terræn.

At undergrunden ved Kronprinsessegade skulle ligge en til to meter højere end det omgivende terræn synes ikke umiddelbart at kunne forklares ved variationer i den naturlige, lokale topografi, men kan skyldes lokale afgravninger eller deponeringer af ler i forbindelse med planering af terrænet.

En geoteknisk boring fra det nordvestlige hjørne af Kongens Have (v. Georg Brandes Plads) viser fyld indtil 2,8 m under terræn. Andre borer syd for Øster Voldgade viser flere meter med leret fyld.

¹ <http://www.indenforvoldene.dk/georg-brandes-plads>

² Jupiter boringsdatabase (GEUS).

5 Centrale problemstillinger

Anlægsarbejdet foregik indenfor kulturarvsareal 020306-301, hvor frekvensen af arkæologiske fund sædvanligvis er høj. Desuden talte placeringen på arealer, der tidligere har hørt til Kongens Have, for, at der kunne afdækkes strukturer og fund fra denne. Således blev der for eksempel i 1952 i vejen ud for Kronprinsessegade 42 afdækket en egetræsbygget vandrende med forløb tværs over gaden (Tabel 1 og Fig. 2).

Jordarbejdet ville yderligere omfatte muligheden for at påtræffe kulturlag fra 1500 til 1800-tallet og indhente informationer om den eftermiddelalderlige bebyggelseshistorie i området.

6 Udgravningsmetode

6.1 Arkæologisk udgravningsmetode

Den udvidede arkæologiske forundersøgelse blev udført som en overvågning, hvor museet i tæt dialog med entreprenøren fulgte og overvågede opgravningerne løbende. Desværre var grøfterne i Adelgade og i Dronningens Tværgade markant prægede af nyere tids forstyrrelser, hvorfor intensiteten af overvågningen blev tilpasset herefter. Blandt andet løb der et gammelt gasrør i bunden af grøften i Dronningens Tværgade.

Registreringen foregik, så vidt mulig efter afstivning var sat op eller fra kanten af grøften.

6.2 Målesystem

Grøfterne blev løbende målt ind i forhold til stående bygninger og indtegnet på en grundplan. Det samme gjaldt de to trævandrer, som fremkom i Adelgade og Dronningens Tværgade. Grundplanen blev efterfølgende scannet og georefereret.

6.3 Fundindsamling og -håndtering

Der blev ikke indsamlet fund fra overvågningen, da det ikke med sikkerhed kunne konstateres, at der blev gravet i intakte lag. Der er således ikke registreret nogen fund under sagen. Blot blev der i bunkerne fra opgravningen i Kongens Have opsamlet en komplet, lille tallerken i kohornsbemalet, glaseret rødgods (Fig. 11). Tallerkenen er således heller ikke registreret under sagen, da der tale om et løsfund.

Fra Adelgade blev der observeret en stjert fra en stjertpote, et vingetegl og resterne af en børste i træ. Ingen af disse genstande blev indsamlet.

6.4 Prøvestrategi og metoder

Der blev ikke udtaget prøver til dendrokronologisk datering fra de påtrufne trævandrer da bevaringsgraden af røret i Adelgade var ringe. Røret i Kronprinsessegade blev ikke beskadiget af anlægsarbejdet, og det blev derfor besluttet ikke at udtage en prøve, da udskæring af en skive til dendrokronologisk datering utvivlsomt vil føre til en hurtigere nedbrydning af røret.

6.5 Digital registrering og lagring

Den håndtegnede grundplan med opmålingerne blev efter undersøgelsen overført til museets digitale registreringssystem Intrasis, hvor data opbevares under sagsnummer K2016:24.

7 Undersøgelsens resultater

7.1 Kontekster

Trævandrør i Adelgade (S100002)

I bunden af fjernvarmegrøften fremkom ud for nr. 19 og nr. 37 (hørende til Dronningens Tværgade) et trævandrør i Adelgades længderetning og ca. midt i gaden.

Der er i grøften en del forstyrrelser i form af ledninger og betonkasser i de øverste 1.5 m – både på tværs og på langs af Adelgade. Trævandrøret var kun synligt i svejsehullerne idet disse lå ca. 0.5 m dybere end selve grøften i en dybde af 1.85 m. Trævandrøret kunne således følges i to svejsehuller over henholdsvis 3,25 og 4,77 m.

Den øverste tredjedel af vandrøret var tilsyneladende bortgravet i forbindelse med tidligere anlægsarbejde i gaden (*ikke* ved det aktuelle anlægsarbejde). Som følge heraf var røret i en ringe forfatning og delvis borttrådet. Ydre diameter var 0.32 m, men det var ikke muligt at måle den indre diameter. Der kunne erkendes en nedgravning med mørkt fyld til røret mod den gule, lerede undergrund. Trævandrøret var overlejret af brunt, leret sand med gule og røde brokkefragmenter og pletter af gulbrunt undergrundssand/silt.

Figur 8a & b. Ringe bevaret trævandrør i Adelgades længderetning.

I Dronningens Tværgade, ca. 50 meter fra hvor gaden udmunder i Kronprinsessegade, gravedes grøften til en dybde af 1.2 m (bredde 1.55 m bred). I svejsehullerne gravedes lidt dybere (1.5 m) og bredere (2 m). Svejsehullerne målte 3 m x 2.5 m. I midten i grøften i bunden løb et gammelt gasrør af støbejern. Opfyldet herover var brunt, sandet og ustratificeret med linser af lyst sand og mindre lommer af humus-holdig jord. Der sås enkelte røde og gule teglstensfragmenter.

I krydset v. Dronningens Tværgade og Kronprinsessegade fandtes undergrund i form af gul, sandet ler 154 cm under gaden. Herover lå brunt, ustratificeret opfyld. Opfyldet indeholdt opefter en større andel af gule og røde teglstensfragmenter. Da grøften

dykkede lidt mod krydset med Kronprinsessegade sås gasrøret på dette sted 0.2-0.3 m over bunden af grøften.

Trævandrør i Kronprinsessegade (S100005)

Der sås et trævandrør i den vestlige ende af Dronningens Tværgade. Røret løb i Kronprinsessegades længderetning i dennes østlige side, 1.25 m under terræn. Det er formentlig det samme rør, som blev iagttaget i 2005 (KBM3258).

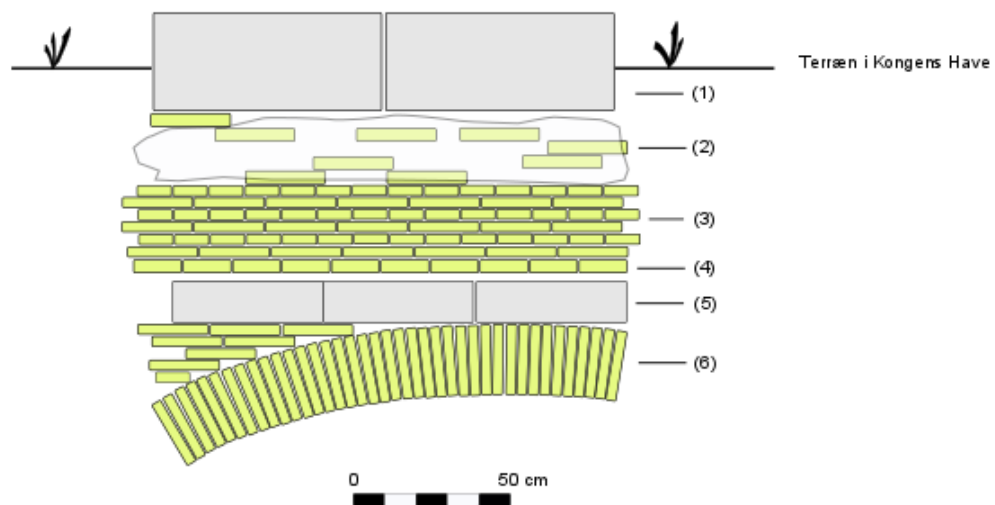
Fundament til gitterværk omkring Kongens Have (S100006)

Ud for Kronprinsessegade nr. 36 førtes fjernvarmegrøften ind til Kongens Have under fundamentet til det omkransende gitterværk (Fig. 9). Der blev således ikke fjernet eller bortgravet dele af konstruktionen ved anlægsarbejdet. Opstigende grundvand i grøften hindrede en detaljeret registrering af fundamentet, men hovedtrækkene i konstruktionen blev dokumenteret ved opstalt (Fig. 10). Der er tale om et velbygget fundament fra ca. 1800 i gule tegl og sandstensblokke. På grund af områdets ringe bæreevne/bløde bund er fundamentet forsynet med brede, murede aflastningsbuer til trykfordeling, hvis bærende piller muligvis hviler på kampesten og nedrammede pæle.

Der fandtes en lille tallerken i rødbrændt keramik i den opgravede jord fra grøften i Kongens Have (Fig. 11).

Figur 9. Fundament til gitterværket omkring Kongens Have som den fremstod i fjernvarmegrøften. Det ses hvordan fjernvarmerørene er ført under en aflastningsbue hørende til fundamentet. Fotoet er taget inde fra haven ud mod Kronprinsessegade.

Figur 10. Opstalt af hegnets fundament og aflastningsbuen. 1: Sandstensblokke, anlagt halvt under terræn. Gitterværket er forankret i disse blokke; 2: gule teglsten dækket med kraftig mørtel; 3: gule teglsten i blokskifte; 4: enkelt skifte af lidt tykkere, gule teglsten; 5: enkelt skifte af sandstensblokke; 6: aflastningsbue i gule tegl.

Figur 11. Komplet, lille rødbrændt tallerken med kohornsbemaling under blyglasur. Løsfund fra grøften i Kongens Have. Datering 17-1800-tallet.

Mur og gulv fra sløjfet hjørnebygning v. Øster Voldgade (S100007 og S100008)

I opgravningen udenfor Dronningeporten ved Georg Brandes Plads fandtes rester af et fundament i teglsten, som flugter med muren langs Kongens Have ud mod Øster Voldgade (S100007). Muren var 0,5 m bred, bevaret 1,10 meter over grøftens bund og sløjfet 1,03 m under terræn. Muren kunne ses i hele grøftens bredde (2 m), men var dog delvis afskåret øverst i højre side af et nyere kabel (Fig. 12). Den var opbygget i krydsforbandt af rødlige og gule sten (25 x 10 cm)

Ca. 0,8 m under terræn ligger en 0,2 m tyk muldhorisont op til murens inderside (ind mod Kongens Have). Herover ligger fyldlag og moderne belægning.

Mellem muren og Dronningeporten fremkom en gulvbelægning (S100008). Gulvet lå 1,85 meter under terræn og var lagt med teglsten (21 x 10 cm), hvorimellem der var "opstående" furer. Gulvet er lagt på skrå i forhold til den førnævnte mur. Over gulvet lå leret opfyldt med brokker.

Muren er en rest fra den hjørnebygning ved Kongens Have, der blev revet ned ca. 1909 til fordel for den ny indgang ad Dronningeporten fra nuværende Georg Brandes plads. Bygningen var en materielbygning, og rummede nogle funktioner i tilknytning til driverierne i det hjørne af haven.

Teglstensbelægningen vurderes at repræsentere et kældergulv eller et forsænket gulv under terrænniveau. På trods af diverse reguleringer af området omkring Brandes Plads efter nedrivningen af Østervold virker det ikke sandsynligt, at det omgivende terræn på tidspunktet for bygningens funktionstid generelt lå 1,85 lavere end i dag. At gadekoten ikke har ændret sig markant i i krydset Øster Voldgade / Sølvgade ses også af indgangen til Sølvgades Kaserne, som var opført da hjørnebygningen var i funktion (Fig. 5) .

Figur 12. Den afrensede mur til hjørnebygningen set mod nordvest.

Figur 13. Gulvbelægningen set mod nordvest. Længst tilbage i grøften ses de nedbrudte rester af muren.

Pikstensbelægning ved Georg Brandes Plads (S100009)

I Øster Voldgade fandtes en pikstensbelægning 1,55 m under nuværende gadeniveau (Fig. 14 & 15). Pikstenene er flankeret af en række større kantsten. Den største kantsten er 45 x 33 cm, men mere typisk er stenene 25 x 25 cm. Belægningen kunne følges over 12,5 meter og løb omtrentligt parallelt med Kongens Have. Kanten af belægningen lå 9 meter fra muren omkring Kongens Have. Et enkelt sted var belægningen gennembrudt af en ældre (gas?)ledning i jern.

Figur 14. Pikstensbelægningen i Øster Voldgade set mod sydvest. De store sten afgrænser belægningen af mindre sten.

Figur 15. Pikstensbelægningen i Øster Voldgade i profil set mod nordøst mod Georg Brandes Plads. Bemærk resterne af yderligere en belægning ca. 25 cm. længere nede (umiddelbart til venstre for fotostokken).

8 Diskuterende sammenfatning

I Kronprinsessegade fandtes spor af anlægsarbejder, som ret præcist kan dateres til årene efter 1800, nemlig udbygning af vandforsyningen i Kronprinsessegade samt etableringen af den ny afgrænsning ind til Kongens Have langs gaden. Begge dele fandt sted på arealer, der var udstykket fra den kongelige have. Det velbyggede fundament til gitterværket viser tydeligt, at man har været bevidst om den bløde bund i området.

Det nordvestlige hjørne af Kongens Have med de Kongelige driverier og bygningerne langs Øster Voldgade har ikke tidligere været undersøgt arkæologisk. Det kunne konstateres, at der under Georg Brandes Plads ligger bevarede levn fra "Materialhuset", der har ligget på hjørnet af Øster Voldgade / Sølvgade.

Det kunne konstateres, at der er bevaret rester af minimum to generationer af pikstensbelægninger omtrent halvanden meter under den nuværende Øster Voldgade. Terrænet er hævet en del i forbindelse med sløjfningen af voldanlæggene og reguleringen kan stadig fornemmes i gadebilledet langs Øster Voldgade, hvor facaden langs de gamle bygninger på sydsiden af gaden samt Sølvgade Kaserne ligger op til 1 meter dybere end midten af gaden. På trods af terrænreguleringen i slutningen af 1800-tallet synes belægningens placering ved kote ca. 6.09 m DVR dog at være for dybtliggende til at kunne være den gamle voldgade. Pikstensbelægningen synes heller ikke at være identisk med den langt mere regelmæssige brostensbelægning, der kendes fra ældre illustrationer af Øster Voldgade og som endnu ses i flere københavnske gader.

Det er en mulighed, at belægningen er en vej eller sti, der har formidlet adgang til de haveanlæg, der har ligget i området op til starten af 1600-tallet. Alternativt kan det have været en af flere adgangsveje til Nyboder eller til Sankt Annæ Rotunda – Christian IV's ufuldendte kirke der blev placeret, hvor Københavns Universitets Geocenter ligger i dag.

9 Fremtidigt arbejde

Kommende undersøgelser bør fokusere på at bidrage til en sammenhængende stratigrafi over områdets udvikling fra middelalder til nyere tid. Især savnes der et bedre kendskab til opfyldsarbejderne ved anlæggelsen af Adelgade-kvarteret som en del af bydelen Ny-København omkring 1650 og til 1942-saneringens konsekvenser for Borgergade-Adelgade kvarterets arkæologi.

Ved fremtidige anlægsarbejde tæt ved afgrænsningen til Kongens Have vil det være af interesse at se nærmere på, hvordan man omkring 1800 håndterede konstruktionen af gitterværket i et område, hvor terrænets ringe bæreevne har været velkendt. Specielt vil det være relevant at dokumentere de nederste dele af gitterværkets fundament. Her tænkes på aflastningsbuernes piller og funderingen af disse med kampesten og/eller nedbankede pæle.

Fundet af to dybtliggende, udaterede pikstensbelægninger under Georg Brandes Plads var en overraskelse. Andre dele af belægningerne kan muligvis genfindes ved fremtidige gravearbejder i Øster Voldgade selvom det må forventes, at de er kraftigt trunkerede af senere forstyrrelser.

10 Litteraturliste

Jørgensen, C. 1990, *København før og nu – og aldrig*, bd. 9, Vestervold falder. Palle Fogtdal.

Larsen, J. 2015. Den nye gade i Kongens Have. Berlingske, Kultur.

<http://www.b.dk/kultur/den-nye-gade-i-kongens-have>

Nielsen, O. 1885. København i Aarene 1536-1660, 2. Del, kap. 10. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse IV*. G.E.C. Gad, København.

http://www.eremit.dk/ebog/khb/4/khb4_10.html

Nielsen, O. 1889. København i Aarene 1660-1699, bog IV, kap. 3. *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse V*. G.E.C. Gad, København.

http://www.eremit.dk/ebog/khb/5/khb5_4-3.html

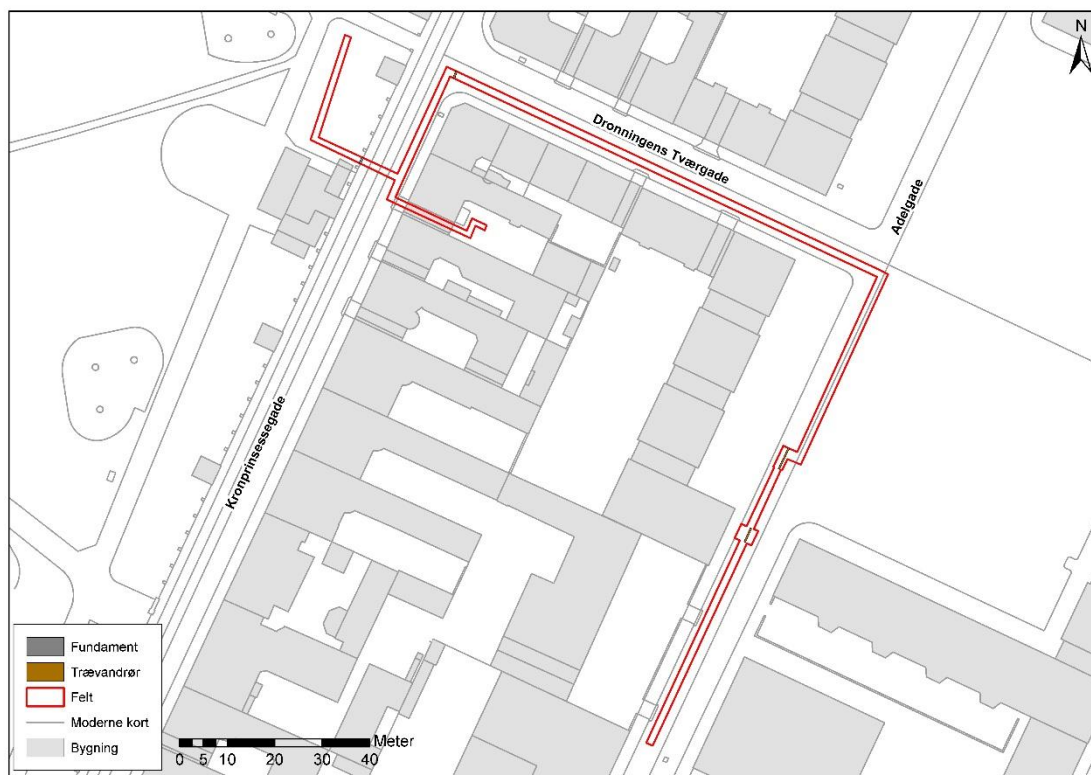
11 Kontekstliste

Id	Beskrivelse	Tolkning	Datering
S100002	Trævandrør	Hovedforsyningsrør i Adelgade	1650-1850
S100005	Trævandrør	Hovedforsyningsrør i Kronprinsessegade	c. 1800
S100006	Teglstensfundament	Fundament til gitter omkring Kongens Have	1802-1804
S100007	Teglstensfundament	Ydermur til bygning	1700-1800
S100008	Teglstensgulv	Kældergulv i bygning	1700-1800
S100009	Pikstensbelægning	Gadebelægning?	1650 - ?

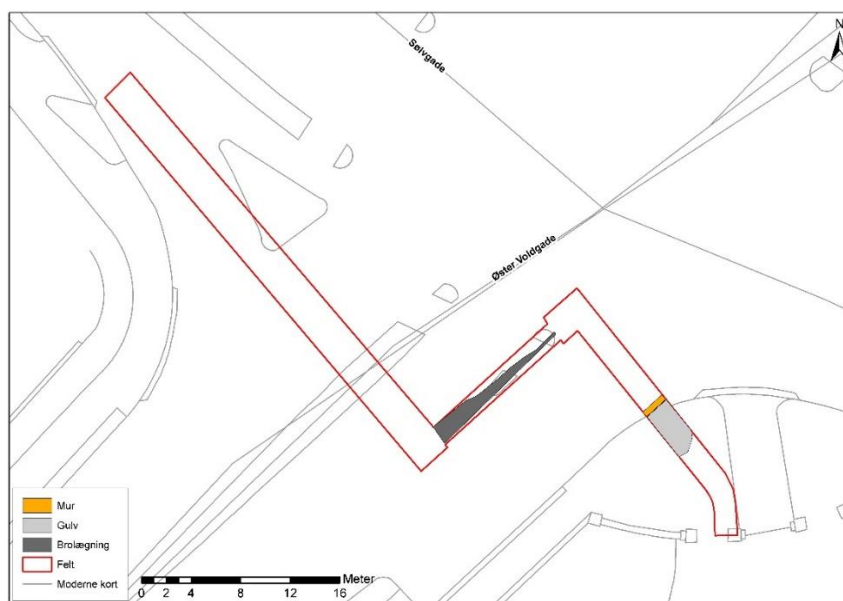
12 Fotoliste

	Foto-nr	Beskrivelse	Set mod	Dato	Init.
100010	IMG_3246	Trævandrør i Adelgade, detailfoto	-	21.11.16	NA
100011	IMG_3247	Trævandrør i Adelgade	S	21.11.16	NA
100012	IMG_3250	Trævandrør i Adelgade	N	21.11.16	NA
100013	IMG_3288	Profil v. Dronningens Tværgade 38	N	19.12.16	NA
100014	IMG_3308	Fundament for hegn omkring Kgs. Have	SØ	12.1.17	NA
100015	IMG_3311	Fundament for hegn omkring Kgs. Have	SØ	12.1.17	NA
100016	IMG_3325	Mur på Georg Brandes plads set mod Øster Voldgade	NV	1.2.17	NA
100017	IMG_3329	Jordprofil ved mur	V	1.2.17	NA
100018	IMG_3335	Teglstensgulv	-	1.2.17	NA
100019	IMG_3338	Teglstensgulv. Nedbrudt mur i baggrunden	NV	1.2.17	NA
100020	IMG_3339	Belægning, Øster Voldgade	NØ	7.2.17	NA
100021	IMG_3342	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100022	IMG_3344	Belægning, Øster Voldgade	NØ	7.2.17	NA
100023	IMG_3345	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100024	IMG_3346	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100025	IMG_3347	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100026	IMG_3348	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100027	IMG_3349	Belægning, Øster Voldgade	-	7.2.17	NA
100028	IMG_3350	Belægning, Øster Voldgade		7.2.17	NA
100029	IMG_3353	Belægning, Øster Voldgade	SV	7.2.17	NA
100030	IMG_3355	Profil gennem belægning, Øster Voldgade	SV	7.2.17	NA
100031	IMG_3356	Profil gennem belægning, Øster Voldgade	SV	7.2.17	NA

13 Oversigtsplan

Figur 16. Ledningsgrøfterne i Adelgade, Dronningens Tværgade, Kronprinsessegade og Kongens Have.

Figur 17. Ledningsgrøften på Georg Brandes Plads / Øster Voldgade.